

Mysticism and Akhbarism in the Thought of Mirza Muhammad al-Akhbari

An Investigation of Relation Between Ijtihad, Sufism, and Akhbari Movements in the First Half of the 13th Century AH.

Kamran Mohammadhoseini¹ | Rasul Jafarian²

1. Corresponding Author, PhD Student, Department of History, Faculty of Literature and Human sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: k.mohammadhoseini@ut.ac.ir
2. Professor, Department of History, Faculty of Literature and Human sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: jafarianras@ut.ac.ir

Abstract

Mirza Mohammad Akhbari (d. 1232 AH) is one of the Akhbari scholars who is known for his numerous works containing sharp criticism of Mujtahids. In the present research, a less-explored aspect of Mirza Muhammad Akhbari's ideas and works, which includes his mystical tendency, has been studied. This research also study impact of the intellectual context of the time (the first decades of the 13th lunar century) on his ideas. That time was the era of conflict between the three discourses of Ijtihad, Sufi and Akhbari. The questions of this research are: How was Mirza Mohammad Akhbari's connection with Sufism and mysticism? How this kind of connection has been manifested in his works? and to what extent mystical aspect of his thought has been affected by his Akhbarism? The results of the research indicate that Mirza Mohammad Akhbari's positions on mysticism and Sufism were influenced by his hostile literature against the mujtahids. Mirza Mohammad Akhbari defends mysticism and criticizes Sufism, using the dualism of mysticism/sufism. He also wrote treatises on mystical wisdom and was in contact with Sufis. He likened Sufis to Mujtahids and mystics to Akhbarites and considered Sufis and Mujtahids to be similar to each other in their heresy and dependence on Sunnis. Furthermore, by defending Sufi figures that have been criticized by scholars, he has practically taken the side of Sufis in the debate between mujtahids and Sufis.

Keywords: Akhbarism, Ijtihad, Mysticism, Mirza Muhammad al-Akhbari, Sufism.

Introduction

At the first decades of the 13th century AH, three discourses in the field of Shi'ite thought (Akhbarism, Ijtihad and Sufism) were in conflict and competition to gain the position of religious authority, and especially Mujtahids strongly opposed Sufism. At the same time, Mirz Mohammad Akhbari (killed in 1232 AH), a passionate representative of Akhbari jurisprudence, wrote books against the mujtahids and the mujtahids do the same against him. Mirza Muhammad also criticized Sufism in his works, but at the same time, he defended mysticism and most of the Sufis who were criticized by the mujtahids. He also wrote treatises on mystical theoretical wisdom.

Mirza Mohammad's works in confronting *ijtihad* have been noticed by researchers, but the relationship of his ideas with Sufism and mysticism has been less explored. The present article examines the closeness and connection between Akhbarism and mysticism in the thought of Mirza Mohammad Akhbari. The questions of this article are as follows: 1. what was Mirza Mohammad Akhbari's relationship (in practice and thought) with Sufism and mysticism? 2. What was the impact of Akhbari thought on Mirza Muhammad's stance towards mysticism and Sufism?

After presenting some data related to the discussion's background and explaining the main concepts, the present research describes the historical context of the competition of three currents of *Ijtihad*, Akhbarism and Sufism, and finally by analyzing the remaining works of Mirza Mohammad Akhbari, it studies his relationship with mysticism and Sufism in three parts: Mirza Muhammad's relationship with Sufis, his mystical works and his way of reasoning in defense of mysticism.

Research Findings

The results of this research show that Mirza Mohammad Akhbari, not only had mystical tendencies and compose some works on mystical wisdom (e. g. *majāli al majāli*, *Ḥaqīqa al A'yān*, *Shams al Ḥaqīqa*), but also independently defended mysticism in some of his works (e.g. *Mīzan al Tamīz & Nafth al maṣdūr*) and responded to critics of mysticism. His defense of mysticism was based on the Sufi/mystic dichotomy. The main difference between a Sufi and a mystic was whether or not they believed in Shi'ism. Sufi is the name of Sunni ascetics, and real mystics (*Ārefān*) are those alone who are Shi'ites and followers of Ahl al-Beiyt. He defends almost all famous Sufis and has included the main Sufi Orders (in Iran, India, Anatolia and Transoxiana) among the Shi'ites and those related to the imams, and therefore, among the mystics. Mirza Muhammad Akhbari likened Mujtahid to Sufi and mystic to Muhaddith (Akhbari). There are several similarities between Sufi and Mujtahid: Sufi and Mujtahid are both heretics who follow opinion (*Ra'y*) and suspicion (*Zann*) (against the narrations of imams) and believe in imitation (*Taqhlid*), and the primary origin of both methods is Sunni Islam.

Conclusion

Mirza Mohammad defended mysticism in a situation where there was a hostile alignment between two currents, on one side there were akhbaries and myctics and on the other side mujtahids. While the Mujtahids strongly rejected and denied Sufies, Mirza Mohammad Akhbari tried to show that the Mujtahids are most similar to them (Sufis). When Mujtahid and Sufi are in the same line, the opposite group will be Akhbaris and Mystics. In this way, Mirza Mohammad Akhbari used his pen to defend the mystics against the common enemy, the Mujtahids. On the other hand, he actually includes most of the followers of Shi'ite Sufi Orders among mystics. In this way, he took the side of the Sufis and the mystics in the wide-ranging conflict that were existed between the Mujtahids and the Sufis.

References

- Aḳbārī, M. (2017). *Risāla al Sālikīn*, edited by Alī Āli jassas. (in Arabic)
- Aḳbārī, M. (Manuscript). *majāli al majāli fī sharh-i majāli al anwār*, No 14731/3, library and documents center of Islamic council. (in Arabic)
- Aḳbārī, M. (Manuscript). *Mīzan al Tamīz*, No 2834/1, library and documents center of Islamic council. (in Arabic)
- Aḳbārī, M. (Manuscript). *Naftat al maṣdūr*, NO 1447/8, Mar'ashi Najafi Library. (in Arabic)
- Aḳbārī, M. (Manuscript). *Ḥaqīqa al A'yān*, No 549/4, Hojjatiyya Library. (in Arabic)
- Aḳbārī, M. bin Abdul-Nabi (Manuscript). *wamḍat al nūr*, No 3793, library and documents center of islamic council. (in Persian)
- Aqili, N. (2016). *Sufism in the confrontation of the institutes of religion and state*, Esfahan, the center for Islamic studies. (in Persian)
- Ma'sum Ali shah (n.d), *ṭarā'iq al haqaiq*, edited by Muhammad ja'far maḥjub, Tehran, sanāi. (in Persian)
- Shīrwanī, Z. (1961). *Rīāḍ al Sīyāḥa*, edited by Aṣghar Ḥāmid Rabbānī, Tehran, Sa'di bookshop. (in Persian)

Cite this article: Mohammadhoseini, K., & Jafarian, R. (2024). Mysticism and Akhbarism in the Thought of Mirza Muhammad al-Akhbari: An Investigation of Relation Between Ijtihad, Sufism, and Akhbari Movements in the First Half of the 13th Century AH. *Religions and Mysticism*, 56 (2), 387-406. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.

© The Author(s).

DOI:<https://doi.org/10.22059/jrm.2024.366375.630475>

Article Type: Research Paper

Received: 12-Nov-2023

Received in revised form: 2-Jan-2024

Accepted: 3-Feb-2024

Published online: 16-Mar-2024

عرفان و اخباری‌گری در اندیشه میرزا محمد اخباری (م. ۱۲۳۲ هـ.ق)

پژوهشی در روابط جریان‌های اجتهادی، اخباری و صوفی در نیمه نخست سده سیزدهم

کامران محمدحسینی^۱ | رسول جعفریان^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشجوی دکترا، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:

k.mohammadhoseini@ut.ac.ir

۲. استاد، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:

jafarianras@ut.ac.ir

چکیده

میرزا محمد اخباری، یکی از علمای اخباری است که به واسطه آثار متعددش در انتقاد تند علیه مجتهدان شناخته شده است. در پژوهش حاضر، سوبه کمتر شناخته شده اندیشه و آثار میرزا محمد اخباری، که شامل گرایش‌های عرفانی اوست، بررسی گردیده و تأثیر بافت فکری زمانه، که دوران ستیز سه گفتمان اجتهادی، صوفیانه و اخباری در دهه‌های نخست سده سیزدهم قمری بود، بر بُعد عرفانی اندیشه او واکاوی شده است. پرسش‌های پژوهش حاضر چنین‌اند: ارتباط میرزا محمد اخباری با تصوف و عرفان در آثار و زندگی وی چه نمودهایی داشته است؟ تا چه اندازه‌ای از اخباری‌گری تأثیر پذیرفته است؟ نتایج تحقیق حاکی از آن است که مواضع میرزا محمد اخباری درباره عرفان و تصوف، از ادبیات تندش در برابر مجتهدان تأثیر پذیرفته است. میرزا محمد اخباری با استفاده از دوگانه عرفان/تصوف، از عرفان دفاع و از تصوف انتقاد می‌کند. او رساله‌هایی در حکمت عرفانی نگاشته و با برخی از صوفیه در ارتباط بوده است. میرزا محمد، متصوفه را به مجتهدان و عارفان را به اخباریان تشبیه کرده و صوفی و مجتهد را به جهت بدعت‌گزاری و وابستگی به اهل سنت مشابه هم فرض کرده است. در عین حال، او با توسعه دامنه مصادیق عارف و دفاع از شخصیت‌های صوفی، که مورد نکوهش علما بوده‌اند، عملاً در جدال مجتهدان و صوفیه، جانب صوفیه را گرفته است.

کلیدواژه‌ها: اخباری‌گری، اجتهاد، عرفان، تصوف، میرزا محمد اخباری.

استناد: محمدحسینی، کامران، و جعفریان، رسول (۱۴۰۲). عرفان و اخباری‌گری در اندیشه میرزا محمد اخباری (م). ۱۳۳۲ هـ.ق): پژوهشی در روابط جریان‌های اجتهادی، اخباری و صوفی در نیمه نخست سده سیزدهم. ادیان و عرفان ، ۵۶ (۲)، ۳۸۷-۴۰۶.

نوع مقاله: علمی-پژوهشی

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۲۱

© نویسندگان

بازنگری: ۱۴۰۲/۱۰/۱۲ DOI: <https://doi.org/10.22059/jrm.2024.366375.630475>

پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۱۴

انتشار: ۱۴۰۲/۱۲/۲۶

مقدمه

در آستانه سده سیزدهم هجری قمری، در حوزه اندیشه شیعی، سه گفتمان اخباری، اجتهادی و صوفیانه در ستیز و رقابت برای کسب مرجعیت و اقتدار دینی بودند و بیش از همه، مجتهدان با تصوف مخالفت می‌ورزیدند. در همین زمان بود که میرزا محمد اخباری (کشته شده به سال ۱۲۳۲ هـ.ق)، نماینده پرشور فقه اخباری، علیه مجتهدان و در مقابل، مجتهدان علیه او کتاب می‌نوشتند. میرزا محمد با اینکه در آثار خود از تصوف انتقاد می‌کرد، اما مدافع عرفان و بیشتر صوفیانی بود که مورد طعن مجتهدان بودند؛ او همچنین رساله‌هایی در حکمت نظری و عرفانی نگاشت.

کنش‌های میرزا محمد در رویارویی با اجتهاد مورد توجه محققان قرار گرفته است، اما درباره نسبت اندیشه‌های وی با تصوف و عرفان پژوهش‌هایی اندک وجود دارد. از این رو، مقاله پیش‌رو، نزدیکی و پیوند اخباری‌گری و عرفان را در اندیشه میرزا محمد اخباری بررسی می‌کند. به نظر می‌رسد، پاسخگویی به دو پرسش اصلی می‌تواند نقشه راه تحقیق پیش‌رو را مشخص کند: ۱. میرزا محمد اخباری چه ارتباطی (در عمل و اندیشه) با تصوف و عرفان داشته است؟ ۲. اخباری‌گری میرزا محمد چه تأثیری بر ارتباطات وی با عرفان و تصوف داشته است؟

این پژوهش، در راستای دست‌یابی به پاسخ پرسش‌های یاد شده، پس از ارائه داده‌هایی درباره پیشینه و تبیین مفاهیم اصلی پژوهش، زمینه تاریخی رقابت سه جریان اجتهاد، اخباری‌گری و تصوف را توصیف کرده است و با واکاوی آثار برجای مانده از میرزا محمد اخباری، ارتباط او با عرفان و تصوف را در سه بخش مطالعه کرده است: ارتباط میرزا محمد با صوفیه؛ آثار عرفانی میرزا محمد؛ و شیوه استدلال وی در دفاع از عرفان.

مدعای پژوهش حاضر چنین است: میرزا محمد اخباری تمایل عرفانی و صوفیانه و اشتغال به عرفان نظری داشت و از عرفان (به معنایی که تشریح خواهد شد) دفاع می‌کرد. شیوه گفتار او در دفاع از عرفان متأثر از اندیشه‌های اخباری او و اختلاف و ستیزش با مجتهدان است. استفاده از تمهید زبانی تشبیه صوفی به مجتهد و عارف به محدث (اخباری)، که در کانون استدلال میرزا در برخی از رساله‌هایش (در دفاع از عرفان و نقد تصوف و اجتهاد) قرار گرفته است، این تأثیرپذیری را به خوبی نشان می‌دهد.

پیشینه پژوهش

برخی از پژوهش‌هایی که به اخباری‌گری پرداخته‌اند و آن را در زمره گرایش سلفی و ظاهرگرا طبقه‌بندی کرده‌اند، معتقدند که ظاهرگرایی ذاتی تفکر اخباری با تصوف و قرائت باطنی از دین ناسازگار است (صفت‌گل، ۱۳۸۱: ۵۳۳؛ بشیر، ۱۳۹۰: ۱۵۶). بر اساس این دیدگاه، یکی از دلایل بالاگرفتن ستیز متشرعان و صوفیه در اواخر عصر صفوی نیز غلبه اخباریان بر فضای مذهبی این دوران بود

(ایمانی و پازوکی، ۱۳۹۸: ۱۷۱). حتی برخی، گسترش تصوف را از زمینه‌های ظهور اخباری‌گری دانسته‌اند، چون علمای دینی که امکان مجادله عقلانی با تصوف را نداشتند، برای نفی آن، بازگشت به احادیث را مطرح کردند (بهشتی، ۱۳۹۱: ۶۸). نیز گفته شده که مخالفت علمای شیعه با تصوف بیشتر از جانب اخباریان صورت گرفته است (شمس، ۱۳۸۱: ۱۳۴). در برابر این نظریه رایج، پاره‌ای از پژوهشگران به نزدیکی اخباریان و تصوف در اندیشه‌های افراطی (جعفریان، ۱۳۹۱: ۱۱) یا عامه‌گرایی دینی (کاظمی موسوی، ۱۳۹۸: ۹۱) در سده‌های متأخر (به‌خصوص سده سیزدهم) باور دارند.

ارتباط میرزا محمد اخباری و تصوف، که به طور مشخص موضوع بررسی این پژوهش است، نیز مورد توجه برخی از پژوهشگران قرار گرفته است. جعفریان از تمایلات صوفیانه میرزا محمد اخباری در قالب باور به طلسم‌ها و خوارق عادات سخن گفته است (جعفریان، ۱۳۹۸ الف: ۵۷۳). عقیلی نیز به نزدیکی صوفیان به اخباریان در برابر دشمن مشترک‌شان که مجتهدان بودند (عقیلی، ۱۳۹۵: ۴۰۱) و نزدیکی میرزا محمد اخباری به صوفیان اشاره کرده و آن را اتحادی بر اساس «دشمن دشمن، دوست حساب می‌شود» به شمار آورده است. (عقیلی، ۱۳۹۵: ۴۰۴) پژوهش حاضر ضمن تأیید ضمنی این گزاره، جوانب مختلف این اتحاد و دوستی را بر اساس شواهدی تازه و گسترده‌تر بررسی می‌کند.

شناخت مفاهیم

اخباری‌گری: در کاربردی گسترده، واژه «اخباری‌گری» را برای اشاره به دسته‌ای از علمای شیعی به کار برده‌اند که از عصر حضور امامان وجود داشتند و با عنوان «اصحاب‌الحديث» یا «اهل‌الحديث» شناخته شده‌اند. ایشان کاملاً با به‌کارگیری عقل، چه در استنباط احکام و چه در کلام و اصول عقاید مخالفت می‌کردند. (مدرسی طباطبایی، ۱۳۶۸: ۳۵ و ۳۷ و ۳۹؛ انصاری، ۱۳۹۵: ۳۸) مدلول واژه «اخباریه» نیز که در برخی از متون کهن آمده است (قزوینی، ۱۳۹۱: ۵ و ۴۹۸ و ۵۷۸)، همین گروه حدیث‌گرای شیعی دانسته شده است (مدرسی طباطبایی، ۱۳۶۸: ۳۸).

اما در کاربردی خاص‌تر، اخباری‌گری به جریانی از علمای شیعه اطلاق شده است که از سده دهم هجری با نگارش کتاب فوائد المدنیه توسط محمد امین استرآبادی ظهور یافت. برخی از پژوهشگران با برجسته کردن تفاوت اخباری‌گری متأخر با نمونه‌های قدیمی حدیث‌گرایی، وی را بنیان‌گذار اخباری‌گری به شمار آورده‌اند (نک: بهشتی، ۱۳۹۱: ۳۴-۳۵). این گروه بیشتر بر جنبه فقهی اندیشه اخباری‌گری تأکید می‌کنند و آرای او را به‌مثابه واکنشی به تثبیت قواعد اجتهاد در نظر می‌گیرند (gleave, 2007: 30).

اخباری‌گری به این معنا، گرایشی روش‌شناسانه در فقه است که در برابر اجتهاد سر برآورد و با به کار بردن گمان (ظن) مجتهد در استنباط احکام مخالفت کرد و به‌جای ظن، علم عادی برآمده از رجوع به روایات را قرار داد (کرکی، ۱۴۳۷: ۲۸)؛ اخباریان بر این باورند، برای هر مسئله‌ای که مورد احتیاج مردم باشد، تا روز قیامت حکم معینی وجود دارد و برای دستیابی به آن حکم، دلیلی قطعی و

یقینی، که همان روایات رسیده از اهل بیت است، لازم است (استرآبادی، ۱۴۴۰: ۷۵؛ حر عاملی، بی‌تا: ۴۰۶؛ اخباری، حجر ملقم: ۱۷۳). روایاتی که در کتب اصلی حدیث شیعه به دست ما رسیده‌است، قابل اعتمادند و برای کسب یقین متعارف کفایت می‌کنند. بنابراین، اجتهاد و استنباط احکام به کمک عقل که به ظن (گمان) منجر می‌شود، غیرضروری و ناصواب است. اگر روایات مربوط به یک حکم به هر دلیلی در دسترس ما نباشد، آنگاه باید راه توقف و احتیاط را پیش گیریم و حق نداریم به استنباط عقلی دست یازیم (استرآبادی، ۱۴۴۰: ۱۰۴ و ۲۱۶؛ کرکی، ۱۴۳۷: ۲۱۸-۲۱۹).

عرفان: معانی متفاوتی از عرفان و تصوف ارائه شده‌است. (نک: رضایی، ۱۳۹۵) با این حال، در تعریف عرفان غالباً بر جنبه‌های نظری و معرفت‌شناختی آن تأکید شده‌است: «جریانی از اندیشه و حیات دینی که بر معرفت قلبی و شهودی و کشف اسرار الهی استوار است» (نک: زرین کوب، ۱۳۴۲: ۱۱؛ صدوقی، ۱۳۷۰: ۱۰-۱۱). به علاوه، عرفان به مثابه یک نظام فکری، جلوه‌های گوناگونی یافته و ساحت عرفان نظری یا علم عرفان به فلسفه و حکمت به معنای عام کلمه درآمخته‌است (نصر، ۱۳۶۱: ۴۹)؛ چنان‌که گفته شده‌است، این درآمیختگی در مکتب فلسفی اصفهان در سده دهم هجری به اوج خود رسید (ابراهیمی دینانی، ۱۳۷۷: ۳۰۵). میرزا محمد اخباری نیز به صورتی که جزئیات آن در ادامه روشن خواهد شد، با همین معنای عرفان به مثابه یک نظام فکری عام قرابت و ارتباط داشته‌است.

زمینه تاریخی: ستیز جریان‌های اخباری، اصولی و صوفی

میرزا محمد اخباری به سال ۱۱۷۸ هـ.ق در فرخ‌آباد هندوستان متولد شد. پدرش از اهالی نیشابور و پدر بزرگش استرآبادی بود. او از سال ۱۱۹۸ از هند خارج شد و پس از سفر حج، در شهرهای عتبات سکونت گزید. او همچنین سفرها و سکونت‌های طولانی مدتی در ایران داشت (اخباری، صحیفه اخوان الصفا: ۳۴۰پ؛ اخباری، ۱۳۶۵: ۳۱۵).

اوج نگارش‌ها و فعالیت‌های میرزا محمد اخباری همزمان است با دهه دوم و سوم سده سیزدهم هجری قمری که طی آن ستیز و جدال بین سه جریان فکری و اجتماعی (مجتهدان، اخباریان و صوفیه) شدت یافت. هنوز هیچ کدام از این سه جریان، سلطه فکری و اجتماعی خود را مستحکم نساخته بودند و بر سر مرجعیت دینی و اقتدار اجتماعی با هم رقابت داشتند؛ اما پیش از همه، مجتهدان تلاش همه‌جانبه خود را برای تقویت پایگاه دینی و اجتماعی‌شان آغاز کرده بودند. پاره‌ای از نظریات فقهی که اقتدار مجتهدان را تقویت می‌کرد، در همین ایام صورت‌بندی تکامل‌یافته‌تری در آرای مجتهدان یافت. تکامل احکام خمس و گسترش دامنه آن‌ها، به قدرت اجتماعی مجتهدان افزود (صبوریان، ۱۳۹۸: ۱۰۵) و در «تئوری ولایت فقیه» جایگاه دینی و دنیوی مجتهدان به گونه‌ای بازتعریف شد که آنان را حتی فراتر از سلطان قرار داد. (arjomand, 2005: 30-31؛ آجودانی، ۱۳۸۲:

در همین دوران، تصوف سلسله‌ای و خانقاهی که در اواخر عصر صفوی با محدودیت‌هایی مواجه شده بود، بار دیگر فعال شد. (عقیلی، ۱۳۹۵: ۸۴) اجتماع مردم گرد صوفیه، هم از سوی سلاطین خطرناک تلقی می‌شد و هم پایگاه اجتماعی عالمان دینی را تهدید می‌کرد. (معصوم‌علیشاه، بی‌تا: ج ۳: ۱۷۱؛ الگار، ۱۳۹۶: ۷۳؛ زرین‌کوب، ۱۳۸۷: ۳۲۴؛ عقیلی، ۱۳۹۵: ۳۲ و ۳۳) برخورد تند یکی از مجتهدان دوران، یعنی محمدعلی کرمانشاهی (م. ۱۲۱۶ هـ.ق) با بزرگان صوفیه نیز نشانگر قدرت اجتماعی مجتهدان و نیز نگرانی آنان از قدرت یافتن صوفیه است. از نظر او صوفیه «لواى كفر را به دست گرفته‌اند و در هر سرزمینی مردم را گمراه می‌کنند» (کرمانشاهی، ۱۳۷۱: ج ۱: ۱۰)

گفته شده است که آقامحمدخان قاجار با صوفیه روابط خوبی داشت (عقیلی، ۱۳۹۵: ۸۹)، اما دوره حکومت او کوتاه بود. در مقابل، فتح‌علی شاه که التفاتی به طایفه صوفیه نداشت (معصوم‌علیشاه، بی‌تا: ج ۳: ۲۹۰) دست مجتهدان را برای سرکوب آنان باز می‌گذاشت. محمدعلی کرمانشاهی، معصوم‌علیشاه را که شیخ سلسله نعمت‌اللهیه بود، در سال ۱۲۱۵ حبس کرد و به قتل رساند. در همین سال، مظفر‌علیشاه را به تهران نزد شاه احضار کردند و بعد به کرمانشاه نزد محمدعلی کرمانشاهی فرستادند تا وقتی که وی در حبس درگذشت (شیروانی، بی‌تا: ۴۸۴؛ معصوم‌علیشاه، بی‌تا: ج ۳: ۲۰۸).

در سال ۱۲۱۷ معطر‌علیشاه را به دربار آوردند و او را چندان با چوب زدند که به کشته شدنش انجامید (شیروانی، بی‌تا: ۵۰۵). با وجود این، شایان ذکر است که در زمینه شدت برخوردها با صوفیه، همه علما با روش محمدعلی کرمانشاهی موافق نبودند و برخی جانب احتیاط را نگاه می‌داشتند (عقیلی ۱۳۹۵: ۱۴۱-۱۴۰). در استشهداننامه‌هایی که محمدعلی کرمانشاهی از علمای معاصر خود خواست، آنان اغلب به تکفیر فرد خاص حکم نکردند، هر چند همگی به فساد عقیده صوفیان رأی دادند و با عباراتی نکوهنده از ایشان یاد کردند. (کرمانشاهی، ۱۳۷۱: ۸۹-۹۲)

ستیز علما و صوفیه تنها ستیز گفتمانی در جامعه شیعی نیمه نخست سده سیزدهم نیست. آتش مجادلات تند بین جریان‌های فکری اخباری و اصولی نیز که مدتی بود با غلبه مجتهدان خاموش شده بود، بار دیگر با فعالیت‌های میرزا محمد اخباری شعله‌ور شد. او در آثارش به تندی مجتهدان را نکوهش می‌کرد و مجادلات قلمی شدیدی با مجتهدان برجسته دوران خود داشت و ده‌ها رساله علیه اجتهاد نوشت. (نک: جعفریان، ۱۳۹۱: ۲۱-۲۸) این نزاع در سال ۱۲۳۲ با قتل او در کاظمین به فتوای برخی از مجتهدان (خوانساری، ۱۳۹۲: ج ۷: ۱۲۹) پایان یافت. اخباریان تقسیم جامعه شیعی به مجتهد و مقلد را نادرست می‌دانستند و منکر جایگاه علمی و اجتماعی مجتهدان بودند. به باور ایشان، برای اینکه احکام شرعی را با مراجعه به احادیث امامان دریابیم، فهم عادی کسی که در زبان عربی و شناخت اصطلاحات لازم توانمند باشد، کافی است. در نتیجه اخباریان به تخصص‌گرایی مجتهدان و جایگاه دینی و اجتماعی آنان اعتراض داشتند و تقسیم جامعه به مجتهد و مقلد را مقبول نمی‌دانستند. (استرآبادی، ۱۴۴۰: ۲۶۲؛ Newman, 1992: 26) به گمان اخباریان، قاضی و فتوا دهنده‌ای که مردم باید در اختلافات و اجرای احکام فقهی به او رجوع کنند، نه مجتهدان، بلکه راویان احادیث ائمه

هستند. (استرآبادی، ۱۴۰۰: ۳۰۵) به این ترتیب، اخباریان مبانی مرجعیت مذهبی و اقتدار اجتماعی مجتهدان را زیر سوال می‌بردند. (الگار، ۱۳۹۶: ۷۰)

هر یک از این گروه‌ها همچنین تلاش می‌کردند به دستگاه سیاسی نزدیک شوند. صوفیان در ارتباط با فتحعلی شاه و دربار او توفیقی نیافتند، اما در عوض نزد برخی از شاهزادگان از جمله ولیعهد (عباس میرزا) نفوذ و احترام داشتند. (عقیلی، ۱۳۹۵: ۱۸۵-۱۸۶) میرزا محمد اخباری نیز از سال ۱۲۲۰ چند سالی در تهران و ری زندگی کرد و به فتحعلی‌شاه نزدیک شد (نک: خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ج ۱: ۲۳۹-۲۴۰؛ فسایی، ۱۳۸۲: ج ۱: ۶۹۰-۶۹۱) و مورد حمایت و مشورت شاه بود. (محمدحسینی و جعفریان، ۱۴۰۲: ۸۹ و ۹۷) اما از سوی دیگر گفته می‌شود، یکی از عوامل نزدیکی مجتهدان به شاه قاجار، با وجود عدم اعتقاد آنان به مشروعیت شاهان، نگرانی آنان از گرایش قاجاریه به رقبا فکری‌شان، به‌خصوص اخباریان و صوفیان بوده‌است. (حائری، ۱۳۸۰: ۳۶۱؛ زرگری‌نژاد، ۱۳۹۸: ج ۲: ۴۲۳)

در دهه چهارم سده سیزدهم که در اوایل آن میرزا محمد به قتل رسید و دعوای اخباری/مجتهد دست‌کم در ظاهر خاموش شد، ستیز مجتهدان و صوفیه نیز در نهایت در پی دو تحول آرام گرفت: یکی، نزدیک شدن صوفیه به مجتهدان با خلیفگی حسین‌علیشاه در میان نعمت‌الهیان که خود مجتهدی مورد احترام علما بود (نک: عقیلی، ۱۳۹۵: ۱۶۷-۱۶۸؛ مرادی خلج، ۱۳۹۳: ۱۵۵-۱۵۷) و دیگری، ظهور علمایی مانند ملاعبدالصمد همدانی (۱۲۱۶ق.) که اندیشه و سلوک عرفانی داشتند. (زرین‌کوب، ۱۳۸۷: ۳۱۴-۳۱۵)

میرزا محمد اخباری و عرفان و تصوف

ارتباط میرزا محمد با صوفیه

درباره جزئیات ارتباط میرزا محمد اخباری با صوفیه اطلاعات کافی و شواهد تاریخی روشنی در دست نیست. زین‌العابدین شیروانی (م. ۱۲۵۳ هـ.ق) که خود از اقطاب سلسله نعمت‌اللهی بود، در آثارش از میرزا محمد اخباری سخن گفته‌است. شیروانی می‌گوید: او «به عالم فقر و عرفان آشنایی بسیار داشت و با ایشان لوای صحبت و موافقت می‌افراشت» و «نسب خود را در فقر و طریقت به سلسله مهدیه» می‌رساند (شیروانی، بی‌تا: ۵۸؛ شیروانی، ۱۳۳۹: ۴۱۳). در ریاض‌السیاحه، نام این طریقت به صورت «مهدویه» ضبط شده‌است، با این توضیح که این طایفه «در صفحات دکن هند هستند» (شیروانی، ۱۳۳۹: ۴۱۳). خود میرزا محمد نیز در ابتدای رساله‌السالکین می‌نویسد که آن را درباره آنچه سالک در طریقه مهدویه باید به آن ملتزم باشد، نگاشته‌است (اخباری، ۱۴۳۸: ۵).

با این حال، برخی درباره وجود طریقت مهدیه/مهدویه اظهار بی‌اطلاعی کرده‌اند (حبیب‌آبادی، ۱۳۶۴: ۳ و ۹۲۹) و برخی دیگر، احتمال ارتباط این نام را با تمایلات مهدی‌گرایانه میرزا محمد اخباری مطرح کرده‌اند. (جعفریان، ۱۳۹۱: ۱۳) می‌دانیم که یکی از نام‌های طریقت عرفانی ذهبیه نیز مهدویه

ذهبیه مهدویه) بوده است (وحیدنامه، ۱۳۳۸: ۱۵؛ سیدین، ۱۳۸۷: ۳۲۷) و میرزا محمد اخباری، نظری کاملاً مثبت نسبت به طریقت ذهبیه داشته و پیروان این طریقه را شیعه و پاک از مخالفین و فساق دانسته است (اخباری، میزان التمییز: ۶پ)، اما درباره اینک منظر میرزا محمد از مهدویه در این رساله همان طریقت ذهبیه است، از این مقدار دانسته نمی‌شود.

رساله السالکین نشان می‌دهد که میرزا محمد اخباری به سیر و سلوک عرفانی در محدوده شرعی علاقه داشته است. شاگردش محمد ابراهیم طبسی نیز از اشتغال او به ریاضت یاد کرده است. (طبسی، آینه شاهی: ۴-۳پ) میرزا محمد همچنین در آثارش از لزوم پیروی از مرشد عارف در راه سلوک سخن گفته است. (اخباری، ۱۴۳۸: ۸؛ اخباری، میزان التمییز: ۲۶ر)

آثار میرزا در حکمت و عرفان

دومین شاهد دال بر پیوند اندیشه میرزا محمد با عرفان، آثار حکمی و عرفانی اوست. چهار یا پنج رساله را می‌توان در این دسته از آثار میرزا محمد قرار داد که بیشتر آن‌ها در فاصله بین سال‌های ۱۲۲۰ تا ۱۲۲۵ و همه آنها در ایران نوشته شده‌اند.

میرزا محمد اخباری در سال ۱۲۱۳ هـ.ق، وقتی در نخستین سفرش به ایران به سر می‌برد، رساله‌ای با عنوان ومضة النور من شاهق الطور در مقولات عرفانی و حکمت نوشت. او نگارش این رساله را در ۱۲۱۳ در کدره از سرزمین فارس به پایان رساند. (اخباری، ومضة النور: ۲۸۴-۲۸۵) او در سفر دومش به ایران که از سال ۱۲۲۰ آغاز شد، به شکل جدی‌تری به نگارش رساله‌هایی در مباحث نظری عرفان پرداخت و این بار در نوشته‌هایش به برخی مقولات فلسفی هم نزدیک شد. مجالی الانوار را در سال ۱۲۲۰ به زبان عربی نگاشت. (اخباری، مجالی المجالی: ۴۰ر) و در سفری به اصفهان، این رساله را به ملاعلی نوری (م ۱۲۴۶ هـ.ق)، حکیم و مدرس مشهور فلسفه ملاصدرا، عرضه داشت. ملاعلی نوری حواشی انتقادی بر این رساله نوشت و میرزا در ۱۲۲۱ در اصفهان برای توضیح و پاسخ به اشکالات، شرحی بر رساله خود نگاشت و آن را مجالی المجالی نام نهاد. (اخباری، مجالی المجالی: ۴۰ر) رساله مجالی المجالی را شاگردش، محمد ابراهیم طبسی، دو بار ترجمه و شرح کرد؛ یک بار با عنوان آینه شاهی و دیگر بار تحت عنوان تحفه محمدیه. میرزا محمد در سال ۱۲۲۳ در ری کتاب نجم‌الولایه را نگاشت (اخباری، نجم‌الولایه: ۱۱۲) و در سال ۱۲۲۴ دو رساله شمس‌الحقیقه (اخباری، شمس‌الحقیقه: ۱۳۸) و حقیقه‌الاعیان (اخباری، حقیقه‌الاعیان: ۱۵۹) را در تهران به تحریر درآورد. میرزا محمد پیرو مکتب فلسفی اصفهان و مکتب عرفانی ابن عربی است. او مخصوصاً از میرداماد تأثیر پذیرفته (محمدحسینی، ۱۴۰۱: ۲۵۵-۲۵۶) و در جزییات فلسفی، که مبنای روشن اختلافش با ملاعلی نوری است، به طریقه میرداماد استشهاد می‌کند. (اخباری، مجالی المجالی: ب ۳۶ر؛ ۳۷ر) برخی از مباحث رساله‌های میرزا از این قرار است: هستی‌شناسی عرفانی-حکمی شیعی، نظریه صدور بر پایه مفهوم وجود منبسط و نفس رحمانی و نور محمدیه (اخباری، مجالی المجالی: ۳۷پ)، صفات

و افعال الهی که جهان تجلی آن‌ها است (اخباری، نجم‌الولایه: ۴۶؛ اخباری، حقیقه‌الاعیان: ۱۴۳ و ۱۵۹)، ولایت و امامت و جایگاه هستی‌شناسانه آن که با کمک قواعد علم حروف و اعداد تبیین می‌شود. (اخباری، نجم‌الولایه: ۷۷-۸۳) یکی از حلقه‌های پیوند میرزا محمد اخباری با اندیشه عرفانی و صوفیانه، همین علاقه و اشتغال او به علوم غریبه، علم حروف و اعداد و شاخه‌های مرتبط به آن است. او بارها در آثارش با استناد به شمارگان حروف به تطبیق مراتب هستی و موجودات پرداخته‌است. (اخباری، مجالی‌المجال: برگ ۳۰؛ ر: ۳۰؛ پ: ۳۸؛ همو، حقیقه‌الاعیان: ۱۴۳ و ۱۵۳)

دفاع از عرفان

در این بخش از نوشتار بر سر گفتار میرزا محمد اخباری در دفاع از عرفان در برخی از آثارش به خصوص دو رساله نفته‌المصدر که در سال ۱۲۱۳ در چهارم فارس (اخباری، نفته‌المصدر، برگ ۵۷) به اتمام رسانده و رساله میزان‌التمییز که به سال ۱۲۲۵ نوشته شده (حسینی، ۶۵/۱۹) خواهیم رفت و برخی از وجوه بیانی و شیوه‌های استدلالی وی را در دفاع از عارفان بررسی خواهیم کرد. دفاع میرزا محمد از عرفان مبتنی بر پذیرش دوگانه عرفان/تصوف است. او تصوف را مردود می‌داند و از عرفان دفاع می‌کند و سخن از دوگانه عرفان/تصوف را با به کار گرفتن یک تشبیه به دوگانه اصلی اندیشه‌اش یعنی مجتهد/محدث درآمیخته‌است.

دوگانه عرفان/تصوف

در عصر صفوی و در پی بالا گرفتن اختلاف صوفیه و علمای شیعه، دوگانه عرفان/تصوف در ادبیات منتقدان تصوف ظهور یافت. در اینجا تصوف معنایی ناپسند یافت که ناظر بر پشمینه‌پوشی و زندگی خانقاهی و آیین‌گرایی صوفیانه بود و عرفان امری پسندیده و معرفت‌شناختی و حقیقت و باطن تصوف راستین تلقی گردید (شمس، ۱۳۹۶: ۳۱؛ اسفندیار، ۱۳۹۸: ۶۶). حتی علاقه‌مندان به عرفان و برخی از رهبران سلسله‌های صوفی، خود را عارف خواندند و از متصوفه انتقاد کردند. (جعفریان، ۱۳۸۹: ج ۱: ۵۲۵) ملاصدرا، که برخی او را صوفی می‌دانند (بحرانی، ۱۴۲۹: ۱۲۱)، عارف را که همان عالم ربانی است، ستوده و عموم صوفیه را که از نظر وی تنها در پی تشکیل جماعت و رقص و سماع بودند و از ریاضت‌های بدنی و نفسانی و از هرگونه علم دوری می‌کردند، نکوهیده‌است. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۴۰: ۲۰ و ۳۲)

در دوگانه عارف/صوفی بر چند عنصر متمایز کننده تأکید می‌شد: نخست آنکه، عارف پیرو احکام شریعت است، زیرا پیروی از احکام و عبادات شرعی مقدمه هرگونه معرفت و کمال است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۴۰: ۲۱ و ۲۳) هرچند در عبادت نیز نباید از حدی که شارع تعیین کرده، تجاوز کرد. (علم الهدی، ۱۳۹۷: ۱۱۳) دوم اینکه، عارف واقعی شیعه‌است، اما صوفی همواره یا سنی است یا سنی‌گرا. البته سنی دانستن صوفیه، پیش از عصر صفویه در ادبیات مخالفان شیعی تصوف نیز سابقه داشت.

(رازی، ۱۳۸۳: ۱۲۲ و ۱۲۷) در عصر صفوی ملامحمد طاهر قمی همین تمایز را به کار گرفت و از عارفان شیعه در برابر پیروان طریقه حلاج و بایزید سخن گفت. (قمی، بی تا: ۱۴۱) کرمانشاهی منتقد سرسخت صوفیان در عصر قاجار نیز بر سنی بودن صوفیه تأکید کرد. (کرمانشاهی، ۱۳۷۱: ج ۱: ۲۶ و ۲۸) در عین حال برخی از مدافعان تصوف تفکیک عارف/صوفی را نپذیرفته‌اند. (شریف قمی، ۱۳۹۸: ۸۰ و ۲۷۰)

میرزا محمد اخباری نیز دوگانه عارف/صوفی را پذیرفت و عارفان را ممدوح و صوفیان را مذموم می‌دانست (اخباری، نغته‌المصدور، برگ ۵۶ ر). او از طایفه ممدوح با عناوینی چون، عارف، اهل الله، طالب حق (اخباری، میزان‌التمییز، برگ ۲۶ ر) یاد می‌کرد و آمیختگی تشیع با عرفان و نیز سرآغازهای سنی تصوف را قبول داشت؛ نقطه عزیمت دفاع او از عارفان نیز همین بود. از نظر میرزا محمد، «صوفی» لفظ خاص زهد اهل سنت است (اخباری، میزان‌التمییز: برگ ۸ ر) و به همین دلیل است که در احادیث امامان نکوهش شده‌اند. بر پایه این باور، میرزا محمد امکان می‌یابد که دایره تصوف مورد تأیید و پسندیده را گسترش دهد و «همه صوفیانی را که به حق امامان اعتراف دارند و سلسله طریقت خود را به نحوی به امامان می‌رسانند و به صاحب‌الامر معترف‌اند» از گروه عارفان به شمار آورد. (اخباری، میزان‌التمییز: ب ۹ پ) به این ترتیب، او تقریباً از همه مشاهیر صوفیه دفاع می‌کند و طریقه‌های عمده تصوف در ایران و روم و هند و ماورالنهر را در زمره شیعیان و وابستگان به امامان و در نتیجه از عرفا به حساب آورده‌است. (اخباری، میزان‌التمییز: برگ ۹ پ) او گفتار بلندی از رساله خود را به دفاع از بایزید بسطامی و «دفع شبهات واهیه در خصوص اکثر عرفا» اختصاص داده‌است. (اخباری، میزان‌التمییز: برگ ۵ ر) بنابراین، میرزا محمد با اثبات شیعی بودن شخصیت‌هایی از صوفیه، آنان را وارد جرگه عارفان کرد؛ چنان‌که وی بر روایاتی که از ارتباط بایزید بسطامی و امام صادق (ع) حکایت دارند، تأکید بسیاری داشت (اخباری، میزان‌التمییز: برگ ۷ ر) و درباره دیگرانی همچون سنایی و مولوی نیز به تشیع باطنی آنان و تقیه ایشان در ظاهر اصرار ورزید (اخباری، میزان‌التمییز: برگ ۵ ر) و حتی گفتارهایی از ابن عربی را برای اثبات اعتقاد او به امامان دوازده‌گانه و امام مهدی نقل کرد. (اخباری، میزان‌التمییز: برگ ۱۱ ر، ۱۴ ر؛ اخباری، صحیفه احوال‌الصفاء: ۳۴۳-۳۴۳ پ؛ اخباری، ۱۳۹۸: ۳۱۴-۳۱۳)

تشبیه صوفی به مجتهد و عارف به محدث

میرزا محمد اخباری دوگانه عارف/صوفی را در پرتو درک خود از دوگانه مجتهد/اخباری فهمیده‌است. این بینش میرزا محمد در یک تشبیه، ظهور روشن‌تری دارد: تشبیه صوفی به مجتهد و تشبیه عارف به محدث اخباری؛ «منزلت عارف در طریقت، منزلت محدث است در شریعت» و «صوفی از طریقت به منزله اصحاب رأی است در شریعت». (اخباری، نغته‌المصدور، ۵۶ پ) وی این تشبیه را در سال

۱۲۱۴ در نفثه‌المصدر و حدود ده سال بعد در ابتدای رساله میزان التمییز (۳) بیان کرده‌است. این تشبیه را شاگردش محمد ابراهیم طبسی هم تکرار کرده‌است. (طبسی، تحفه‌محمدیه: ۱۱ پ)

در بیان میرزا محمد اخباری، صوفی و مجتهد در کنار هم به‌عنوان عوامل تخریب دین شناخته شده‌اند. به گفته او، صوفی راهزن طریقت است و مجتهد راهزن شریعت. (اخباری، میزان التمییز، ۲۲ پ) افزون بر این، در تشبیه مجتهد به صوفی، چندین وجه شبه به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم وجود دارند که در نفثه‌المصدر و میزان التمییز بیان شده‌اند: الف). بدعت‌گزار بودن صوفی و مجتهد؛ ب). عمل به رأی و نظر؛ ج). منشاء غیرشرعی؛ د). اعتقاد و عمل به تقلید.

کانونی‌ترین مفهوم پیوند دهنده صوفی و مجتهد، مفهوم «بدعت» است. به عقیده میرزا محمد، مجتهد و صوفی هر دو بدعت‌گزارند. او در میزان التمییز در شرح حدیثی از امام هادی (ع) در رد صوفیه، یکی از نشانه‌های صوفیه را تخریب قواعد دین به‌واسطه وارد کردن بدعت در عقاید، اذکار و افعال دانسته‌است و تأکید می‌کند، بدعت بین صوفیه و «ارباب ظنون» که مجتهدان‌اند، مشترک است، چرا که مذهب ایشان هم اختلاف در شریعت را در پی دارد. البته حال مجتهدان بدتر است، چون بدعت صوفیه تنها در عبادات است و بدعت مجتهدان در همه ابواب فقهی، از جمله در عبادات و عقود و معاملات و ایقاعات. (اخباری، میزان التمییز: ۲۵ پ) وصف بدعت‌گزاری را در خصوص صوفیه، ملا محمد طاهر قمی نیز به کار برده‌است (قمی، بی‌تا: ۲۰۴). با وجود این، مقایسه کاربرد مفهوم بدعت نزد میرزا محمد و ملا طاهر قمی، همچنین نشانگر تغییری عمده از عصر صفویه تا زمان قاجار است و آن تغییر کانون مجادله نزد این دو نویسنده است. برای علمای اخباری عصر صفوی مبارزه با صوفیان و نه مجتهدان، اولویت داشته‌است، در حالی که در زمانه میرزا محمد، این مجتهدان بودند که خطر اصلی برای اخباریان محسوب می‌شدند و به سرعت در حال تقویت پایگاه اجتماعی و سیاسی خود بودند. از این رو است که میرزا محمد اخباری با پیش کشیدن تشبیه صوفیه به مجتهدان بحث از تصوف و عرفان را به نقد و ذم مجتهدان پیوند می‌زند.

وجه شبه دوم، عمل به رأی و کنار گذاشتن احادیث امامان است که روی دیگر مفهوم بدعت‌گزاری است: «صوفی در طریقت به‌منزله اصحاب رأی است در شریعت که اقوال سلف خود را که غیرمعصوم‌اند، حجت شمرد. و نصوص کتاب و سنت را گاهی طرح و گاهی تأویل و گاهی تخصیص کند». (اخباری، نفثه‌المصدر: برگ ۵۶ پ) به این ترتیب، همان‌طور که مجتهدان از رأی و نظر خود پیروی می‌کنند و اخبار و روایات امامان شیعه را کنار می‌گذارند، صوفیه نیز به جای پیروی از امامان، از اندیشه خود یا مشایخ‌شان پیروی می‌کنند و رسومی پدید می‌آورند که در تعالیم امامان نیست. میرزا محمد در توضیح عیب‌های صوفیه از اصطلاح اجتهاد در برابر نص استفاده کرده و بر آن است که اعمال خلاف شرع در مجالس صوفیه از قبیل استعمال لهو و لعب از «اجتهادات مقابل نص عامه صوفیان و طریقه مخالفان ائمه هدی علیهم السلام است.» (اخباری، میزان التمییز: ۱۰ پ) میرزا محمد در جایی دیگر به صراحت دست برداشتن از تمسک به تقلین و برافراشتن علم المرء متعبد بظنه

را سبب هلاک صوفی در طریقت، مجتهد در شریعت و متکلم و فلسفی در حقیقت دانسته‌است. (اخباری، میزان التمییز: ۲۴ پ)

از نظر میرزا محمد، تصوف از اهل سنت گرفته شده‌است و خط جدا کننده عارف از صوفی، تشیع است. این سومین وجه شباهت صوفی و مجتهد است. به گفته میرزا محمد، لفظ صوفی در آغاز تاریخ اسلام مخصوص زهاد اهل سنت بود و اطلاق آن به ارباب حقیقت از شیعیان نادرست است. (اخباری، میزان التمییز: ۸ ر) بنابر تفسیر اخباریان از تاریخ فقه شیعه، اجتهاد و مقولات وابسته به آن نیز از اهل سنت به جهان تشیع وارد شده‌است. (حر عاملی، بی تا: ۴۱۵) اطلاق اصطلاح مجتهد به عالم امامی، برای نخستین بار در زمان علمای عقل‌گرای شیعه و به ضرورت مباحثی که با اهل سنت داشتند، صورت گرفت، اما در دوران متأخران بود که اجتهاد به شیوه اهل سنت عملاً توسط علمای شیعه نیز به کار بسته شد. (کرکی، ۱۴۳۷: ۲۱۳-۲۱۹) از دیدگاه میرزا محمد اخباری، اجتهاد عمل مذمومی بود که نخستین بار در ماجرای سقیفه اتفاق افتاد و اساساً شیوه‌ای مخصوص به اهل سنت بود. (اخباری، سیف الله مسلول: ۲۶)

عمل به تقلید، وجه شبه دیگری میان طایفه صوفیه و طریقه مجتهدان است. عارف اهل تقلید نیست، چون «در احکام شرعی خود صاحب بصیرت است و سخن به تقلید زید و عمرو مقید نمی‌سازد»، در حالی که «صوفی در فروع غالباً مقلد مذهب فقهای معروفین است» (اخباری، نفثه المصدور، ۵۷ ر) این جملات به روشنی نشان می‌دهند که میرزا محمد اخباری، به طور ضمنی به یکی بودن عارف واقعی و عالم اخباری رأی می‌دهد؛ مخصوصاً که او می‌نویسد: «مناطق عمل عارف، علم است و آن به تقلید حاصل نشود» (اخباری، نفثه المصدور: ۵۷ ر) و به این ترتیب، وی در توصیف عارف، به کانون اندیشه اخباری-که حجیت علم در برابر ظن فقیه‌است-باز می‌گردد.

شواهد دیگری نیز در آثار میرزا محمد وجود دارند که نشان می‌دهند او عرفان و اخباری‌گری را همسو می‌داند. از جمله اینکه در دفاع از یک عارف یا طریقه صوفیانه، به برخی آرای آنان که مطابق با آرای اخباریان است، استناد جسته‌است. برای نمونه میرزا محمد در دفاع از ابن عربی، فقراتی از کتاب او را نقل کرده که در آن به نقد قیاس در احکام دینی پرداخته‌است و همین فقره را از دلایل تشیع ابن عربی به شمار آورده‌است. (اخباری، صحیفه اهل الصفا: ۳۴۲ پ) معنای این سخن آنگاه معلوم خواهد شد که در نظر آوریم، میرزا محمد قیاس را حتی به شکلی که نزد مجتهدان شیعه رواج دارد، مخالف تشیع اصیل می‌داند. در نمونه‌ای دیگر، میرزا محمد در دفاع از ذهبیه می‌نویسد: «فهمای ذهبیه از کشیدن قلیان و اعتیاد به تریاک نیز اجتناب می‌کنند (اخباری، میزان التمییز: ۶ پ) که مطابق با نظر فقهی اخباریان در تحریم دخانیات است.

نتیجه‌گیری

در این مقاله تلاش کردیم به دو پرسش اصلی پاسخ دهیم؛ نخست آنکه، با بررسی آثار میرزا محمد و برخی شواهد تاریخی دیگر، ارتباط او با صوفیه و نزدیکی وی به اندیشه عرفانی و نظر موافقش نسبت به عرفان و عرفا روشن گردید، و دوم اینکه، سعی کردیم تأثیر اندیشه اخباری‌گری و ستیز میرزا محمد اخباری با مجتهدان را بر شیوه استدلال و گفتار او درباره عرفان و تصوف نشان دهیم. دفاع از عرفان نزد میرزا بر دو پایه بنا شده است: اولاً دوگانه صوفی (که مذموم است) در برابر عارف (که ممدوح است) و ثانیاً تشبیه صوفی به مجتهد و عارف به محدث (اخباری). بین صوفی و مجتهد چند وجه شباهت وجود دارد: صوفی و مجتهد هر دو بدعت‌گزار، پیرو رأی و نظر (در برابر روایت امامان) و معتقد به تقلیداند و خاستگاه اولیه هر دو طریقه اهل سنت است.

دفاع میرزا محمد از عرفان در شرایطی روی داد که صف‌بندی دشمنانه‌ای میان دو جریان اخباری و صوفیانه در یک سو و جریان اجتهادی از سوی دیگر وجود داشت. در حالی که مجتهدان در آثار خود به شدت صوفیه را رد و انکار می‌کردند، میرزا محمد اخباری، با تشبیه مجتهدان به صوفیه می‌کوشید، نشان دهد که مجتهدان بیشترین شباهت را به همان گروهی دارند که دشمن‌شان می‌پندارند. وقتی مجتهد و صوفی در یک صف باشند، گروه مقابل آنان اخباریان و عارفان خواهند بود. به این ترتیب، میرزا محمد اخباری قلم خود را در دفاع از عرفا در برابر دشمن مشترک، یعنی مجتهدان به کار بست. از سوی دیگر او دایره مفهوم عارف را چنان گسترده کرد که عملاً بیشتر پیروان طریقه‌های صوفیانه شیعی را در بر گرفت. به این ترتیب، او در ستیز پردامنه‌ای که بین مجتهدان و صوفیه وجود داشت، جانب صوفیه و عرفا را گرفت. با این حال، شایان ذکر است که مراد ما، نشان دادن رابطه علی و معلولی بین زمینه تاریخی و اندیشه میرزا محمد نیست. به عبارت دیگر، نزدیکی میرزا محمد به عرفان لزوماً به دلیل مخالفت او با مجتهدان یا نوعی اتحاد راهبردی علیه مجتهدان نبوده است. اما نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که شیوه استدلال و گفتار میرزا محمد اخباری درباره عرفان و تصوف از بافت فکری و اجتماعی عصر او و ستیزه‌اش علیه مجتهدان تأثیر پذیرفته است.

منابع

- ابراهیمی دینانی، غلامحسین (۱۳۷۷). ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام. تهران: طرح نو.
- اخباری، محمد بن عبدالنبی (۱۳۵۶). ایفاظ النبیه. به کوشش ابراهیم بن احمد جمال‌الدین. مصر: الثغر.
- اخباری، محمد بن عبدالنبی (۱۳۹۸). تحفه جهانبانی. تصحیح کامران محمدحسینی و رسول جعفریان. نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، جلد ۱۵، قم: نشر مورخ و کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران.
- اخباری، محمد بن عبدالنبی (۱۴۳۸). رساله السالکین. تحقیق علی بن جعفر آل جساس. بی‌نا.
- اخباری، محمد بن عبدالنبی (خطی). حجر الملقم. نسخه شماره ۲۷۹۷/۵، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- اخباری، محمد بن عبدالنبی (خطی). حقیقه الاعیان. نسخه شماره ۵۴۹/۴. کتابخانه مدرسه حجتیه.
- اخباری، محمد بن عبدالنبی (خطی). سیف الله مسلول. نسخه شماره ۴۴۸۶. کتابخانه مرکز احیاء تراث.
- اخباری، محمد بن عبدالنبی (خطی). شمس الحقیقه. نسخه شماره ۵۴۹/۳، کتابخانه مدرسه حجتیه.
- اخباری، محمد بن عبدالنبی (خطی). مجالی المجالی. نسخه شماره ۳/۱۴۷۳۱. کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- اخباری، محمد بن عبدالنبی (خطی). میزان التمییز. نسخه شماره ۲۸۳۴/۱. کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- اخباری، محمد بن عبدالنبی (خطی). نجم‌الولایه. نسخه شماره ۵۴۹/۲. کتابخانه مدرسه حجتیه قم.
- اخباری، محمد بن عبدالنبی (خطی). نفثه المصدور. نسخه شماره ۱۴۴۷۷/۸. کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- اخباری، محمد بن عبدالنبی (خطی). ومضه‌النور. نسخه شماره ۳۷۹۳. کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- اخباری، محمد بن عبدالنبی (خطی). صحیفه احوال‌الصفاء. مجلد دوم، نسخه شماره ۱۴۵۴۳. کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- استرآبادی، محمد امین (۱۴۴۰). الفوائد المدنیه. قم: جامعه المدرسین فی الحوزة العلمیه.

استرآبادی، محمد امین (۱۳۹۵). دانشنامه شاهی. تصحیح مهدی حاجیان و علی اکبر زال پور. تهران: حکمت و اندیشه.

اسفندیار، محمود رضا (۱۳۹۸). تاریخ تصوف و عرفان اسلامی. زیر نظر شهرام یوسفی. تهران: سمت.

انصاری، حسن (۱۳۹۵). تشیع امامی در بستر تحول. تهران: ماهی.
ایمانی، ایمان و پازوکی، شهرام (۱۳۹۸). «تصوف در صورتبندی گفتمانی رساله رد صوفیه». تاریخ و تمدن اسلامی. ۱ (۱۵). صص ۱۶۷-۲۰۳. 10.30495/jhcin.2019.14725

آجودانی، ماشاءالله (۱۳۸۲). مشروطه ایرانی. تهران: اختران.
بحرانی، یوسف (۱۴۰۵). الحدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة. تحقیق محمد تقی الایروانی. بیروت: دارالاضواء.

بحرانی، یوسف بن احمد (۱۴۲۹). لؤلؤة البحرين. تحقیق محمد صادق بحر العلوم. منامه: مکتبه فخرآوی.

بشیر، حسین (۱۳۹۰). تاریخ فرهنگی سلفیه از متن‌گرایی تا زمینه‌گرایی. مجموعه مقالات بنیادگرایی و سلفیه. به کوشش حسین هوشنگی و احمد پاکتچی. تهران: دانشگاه امام صادق. بهشتی، ابراهیم (۱۳۹۱). اخباری‌گری (تاریخ و عقاید). قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث. جعفریان، رسول (۱۳۹۸ الف). مقالات و رسالات تاریخی. دفتر هفتم. تهران: نشر علم. جعفریان، رسول (۱۳۹۸ ب). صوفیه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

جعفریان، رسول (۱۳۹۱). دو رساله از کاشف الغطاء علیه میرزا محمد اخباری. تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

حائری، عبدالهادی (۱۳۸۰). نخستین رویارویی اندیشه گران ایران با دو رویه تمدن بورژوازی غرب. تهران: امیر کبیر.

حر عاملی، محمد بن حسن (بی‌تا). الفوائد الطوسیة، تحقیق سید مهدی لاجوردی و محمد درودی، قم، المطبعة العلمية.

حسینی، سید احمد (۱۳۶۹). فهرست کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.

خاوری شیرازی، فضل الله بن عبد النبي (۱۳۸۰). تاریخ ذوالقرنین. به تحقیق ناصر افشارفر. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. سازمان چاپ و انتشارات.

خوانساری، محمد باقر (۱۳۹۲). روضات الجنات. تحقیق اسدالله اسماعیلیان. قم: مکتبه اسماعیلیان.

- رازی، مرتضی بن داعی حسنی (۱۳۸۳). تبصرة العوام. به تصحیح عباس اقبال آشتیانی. تهران: اساطیر.
- رضایی، مهدی (۱۳۹۵). «بررسی تحولات در زمانی تعاریف عرفان و تصوف بر اساس متون نثر صوفیه تا سده سیزدهم هجری». نشریه مطالعات عرفانی، ۱۲ (۱۱)، ۳۹-۶۶
- زرگری نژاد، غلامحسین (۱۳۹۸). اندیشه و سیاست در ایران قاجار. تهران: نگارستان اندیشه.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۴۲). ارزش میراث صوفیه. تهران: آریا.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۷). دنباله جستجو در تصوف ایران. تهران: امیرکبیر.
- سیدین، علی (۱۳۸۷). پشمینه‌پوشان. تهران: نی.
- شریف قمی، محمد کریم (۱۳۹۸). تحفه العشاق. تصحیح حسین رسول: تهران.
- شمس، محمد جواد (۱۳۹۶). «ریشه‌شناسی، معنی اصطلاحی و خاستگاه». در تصوف: خاستگاه، تاریخ و موضوعات وابسته. به کوشش فاطمه لاجوردی. تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
- شمس، محمد جواد (۱۳۸۱). «تصوف در آینه نقد صوفی». نامه فرهنگستان (۲۰).
- شیروانی، زین العابدین بن اسکندر (۱۳۳۹). ریاض السیاحه. به تصحیح اصغر حامد ربانی. تهران: کتابفروشی سعدی.
- شیروانی، زین العابدین بن اسکندر (بی‌تا) بستان السیاحه. تهران: سنایی.
- صبوریان، محسن (۱۳۹۷). تکوین نهاد مرجعیت تقلید شیعه. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۴۰). کسر اصنام الجاهلیه. به تحقیق محمد تقی دانش پژوه. تهران: مطبعه جامعه طهران.
- صدوقی، منوچهر (۱۳۷۰). تاریخ انشعابات متاخره سلسله نعمت اللهیه، در دو رساله در تاریخ جدید تصوف ایران. تهران: پاژنگ.
- صفت گل، منصور (۱۳۸۹). ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران عصر صفوی. تهران: رسا.
- طبسی، محمد ابراهیم بن محمد علی (خطی)، آئینه شاهی. نسخه شماره ۹۰۵۰. کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- طبسی، محمد ابراهیم بن محمد علی (خطی)، تحفه محمدیه. نسخه شماره ۷۴۱د. کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه تهران.
- عقیلی، نور الله (۱۳۹۵). تصوف در رویارویی با نهاد مذهب و حکومت. اصفهان: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم شعبه اصفهان.
- علم الهدی، محمد بن محسن (۱۳۹۷). رساله در رد صوفیه. به کوشش رسول جعفریان. قم: مورخ.
- فسایی، حسن، (۱۳۸۲). فارسنامه ناصری. تصحیح منصور رستگار فسایی. تهران: امیرکبیر.
- قزوینی، عبدالجلیل (۱۳۹۱). کتاب النقص. به تصحیح جلال الدین محدث. قم: دارالحدیث و کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

قمی، محمد طاهر (بی تا). تحفه الاخبار. به تصحیح داود الهامی. قم: هدف.

کازمی موسوی، احمد (۱۳۹۸). سلطان صاحب قران و علمای زمان. تهران: آگاه.

کرکی، حسین بن شهاب الدین (۱۳۴۷). هدایه الابرار الی طریق الائمہ الاطهار. دارالحسین.

کرمانشاهی، آقا محمد علی (۱۳۷۱). خیراتیہ در ابطال طریقہ صوفیہ. قم: انصاریان.

الگار، حامد، ۱۳۹۶، دین و دولت در ایران. ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: توس.

محمدحسینی، کامران و جعفریان، رسول (۱۴۰۲). میرزا محمد اخباری (م. ۱۲۳۲ ق.) و قتل سیسیانوف روس (پژوهشی در رابطه فتحعلی شاه قاجار و میرزا محمد اخباری). پژوهش‌های علوم تاریخی. ۱۵ (۲). صص ۸۵-۱۰۴. 10.22059/jhss.2023.364621.473655

محمدحسینی، کامران (۱۴۰۱). «نگاهی به رساله مجالی المجالی و برخی آرای فلسفی میرزا محمد اخباری (م ۱۲۳۲ ق)» آینه پژوهش. ۳۳ (۱۹۶). صص ۲۵۱-۲۶۳.

مدرسی طباطبایی، حسین (۱۳۶۸). مقدمه‌ای بر فقه شیعه. ترجمه محمد آصف فکرت. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.

مرادی خلج، محمد مهدی و پیروزان، هادی (۱۳۹۳). «تحول اندیشه‌ای طریقت نعمت‌اللهیه در رویارویی با دو جریان شریعت و سلطنت در عصر فتحعلی شاه قاجار». پژوهش‌های علوم تاریخی. ۶ (۱) صص ۱۴۳-۱۶۲

معصوم علیشاه، محمد معصوم بن زین العابدین (بی تا) طرائق الحقائق. به تصحیح محمد جعفر محبوب. تهران: سنایی.

حبیب آبادی، محمد علی (۱۳۶۴). مکارم الآثار در احوال رجال دوره قاجار، اصفهان.

نصر، سید حسین (۱۳۶۱). «رابطه بین تصوف و فلسفه در فرهنگ ایران». مجله ایران نامه (۱).

وحید نامه (۱۳۳۸). شرح مختصری از احوال و آثار شخصیت کامل عرفان حضرت وحید الاولیا. تهران: خانقاه احمدی.

References

- Ājudānī, M. (2004). *Mashrūti ye Irānī*. Tehran: Akhtarān. (in Persian)
- Aḳbārī, M. (Manuscript). *majālī al majālī fī sharh-i majālī al anwār*. No 14731/3. library and documents center of Islamic council. (in Arabic)
- Aḳbārī, M. bin Abdul-Nabi (Manuscript). *ṣahīfat ahwahl-i ṣafā*. V2. No 14543. library and documents center of Islamic council. (in Arabic)
- Aḳbārī, M. bin Abdul-Nabi (Manuscript). *wamḍat al nūr*. No 3793. library and documents center of islamic council. (in Persian)
- Aḳbārī, M. (2017). *Risāla al Sālikīn*. edited by Alī Āli jassas. (in Arabic)
- Aḳbārī, M. (2020). *Tuhfat Jahanbani*. edited by Kamran Muhammad Hosseini and Rasoul Jafarian. library of Tehran university. V15. (in Persian)
- Aḳbārī, M. (Manuscript). *Hijr al Mulqam*. No 2797. library and documents center of Islamic council. Tehran. (in Arabic)

- Aḳbārī, M. (Manuscript). *Mīzan al Tamīz*. No 2834/1. library and documents center of Islamic council. (in Arabic)
- Aḳbārī, M. (Manuscript). *Nafthāt al maṣḍūr*. NO 1447/8. Mar'ashi Najafi Library. (in Arabic)
- Aḳbārī, M. (Manuscript). *Najm al wilāya li-man arād al hidāya*. No 549. Hojjatiyya Library. (in Arabic)
- Aḳbārī, M. (Manuscript). *Sayf Allah Maslul*. No 4486. Markaz aḥya Turath Library. (in Arabic)
- Aḳbārī, M. (Manuscript). *Shams al Ḥaqīqa*. No549. Hojjatiyya Library. (in Arabic)
- Aḳbārī, M. (Manuscript). *Ḥaqīqa al A'yān*. No 549/4. Hojjatiyya Library. (in Arabic)
- Aḳbārī, M. (1937). *Īqāz al-nabih*. edited by Ibrahim b. Mirza Ahmad Jamāl al-Dīn. Al-Thaghr Publishing House. (in Arabic)
- Alam al-Huda, M (2019). *Risalat dar raddi ṣūfīya*. edited by Rasūl Ja'farīyān. qom, muvarrikh. (in Persian)
- Al-Baḥrānī, Y. (1985). *Al-Ḥada'iq al-naḍīrah*. edited by Muhammad Taqī ṭravanī. Beyrūt: dār al aḍwā'. (in Arabic)
- Al-Baḥrānī, Y. (2008). *Lu'lu'at al-Bahrayn*. edited by Muhammad Sadiq Bahr al-'Uloom. Qom. (in Arabic)
- Algar, H. (2018). *Religion and state in Iran 1785-1906 the role of ulama*. Translated by Abolghasem Serri. Tehran: tous. (in Persian)
- Al-Ḥurr al-'Amilī. M. (n.d). *Al-Fawa'id al-tusīyya*. edited by Sayyid Mahdī lajavardī. Qom: maṭba'a al ilmīyya. (in Arabic)
- Al-Istarābādī, M. (2017). *Danishnāmi ye Shāhi*. edited by mahdī Ḥājīyān. Tehran: Hikmat va andīaha. (in Persian)
- Al-Istarābādī, M. (2017). *Fawa'id al-madaniyya*. Qom: Daftar e Entishārāt Islamī. (in Arabic)
- Ansari, H. (2016). *The formation and development of the imami shi'i tradition*. Tehran: Mahi. (in Persian)
- Aqili, N. (2016). *Sufism in the confrontation of the institutes of religion and state*. Esfahan: the center for Islamic studies. (in Persian)
- Arjomand, S. (2005). Political Ethic and Public Law in The Early QAJAR Period. Religion And Society in QAJAR IRAN. edited by Robert Gleave. London: Routledge.
- Bashir, H. (2012). Cultural history of Salafīyyah. in Fundamentalism & salafīyya. edited by Hossein houshangī & Ahmad pakatchi. Tehran: I.s.u press. (in Persian)
- Beheshtī, I. (2013). *akbārī garī* [akhbārism]. Qom: dār al hadith. (in Persian)
- Esfandiar, Mahmoodreza (2020). *The history of Sufism*. Tehran: SAMT. (in Persian)
- Fasaī, H. (2004). *fārsnāme ye Nāserī*. edited by Manṣūr Rastigār Fasaī. Tehrān: Amir kabir. (in Persian)
- Gleave, R. (2007). *Scripturalist Islam*. Leiden: Brill.

- Habib Ābadī, M. (1986). *Makārim al-āthār*. Isfahan. (in Persian)
- Hāiri, A. (2002). *The Early Encounters of the Iranian Thinkers with the Two Sided Civilization of Western Bourgeoisie*. Tehrann: Amir Kabir. (in Persian)
- Husayni, A. (1991). *List of manuscripts of Āyatullah Mar'ashi Najafi public library*. Qom: Mar'ashi Najafi Library. (in Persian)
- Ibrāhīmī Dinānī, Gh. (1998). *The adventure of philosophical though in the Muslim world*. Tehran: tarh e no. (in Persian)
- Aamini, I. & Pazzouki, Sh. (2019). 'Sufism in the Analysis of a Discourse; the Treatise of Radd-i-Sufiya'. *The Journal of Islamic History and Civilisation*. 1(15)167-203
- Ja'farīyān, R. (2011). *The Safavid in the Arenas of religion. culture and politics*. Qom: Research Institute of Hawzah and University. (in Persian)
- Ja'farīyān, R. (2011). *maqālāt va risālāt tārikhī*. Tehran: Elm. (in Persian)
- Ja'farīyān, R. (2012). *Two Treatises by Kāshifulqhatā against Mīrza Muḥammad Akbārī*. Tehran: library and documents center of Islamic council. (in Persian)
- Karakī, H. (2016). *hedāyat-ol abrār ilā tariq-il a'imma-til aḥḥār. dār al hussayn*.
- Kāzīmī Mūsavī, A. (2018). *The reign of Fathali shah: the fortunate king and the ulama*. Tehran: Āgāh. (in Persian)
- Kermānshāhi, M. (1993). *Khayrātyya dar ibtālī tarigheye sūfiyya*. Qom: ansāriān.
- Khansari, M. (1392). *Rawzāt al-jannāt*. Qom: Isma'iliyan. (in Arabic)
- Khāvari Shirāzi, F. (1380). *Tariq e zol qarnayn*. edited by Naser Afsharf. Tehran: library and documents center of Islamic council. (in Persian)
- Ma'sum Ali shah (n.d). *Ṭarā'iq al haqaiq*. edited by Muhammad ja'far mahjub. Tehran: sanā. (in Persian)
- Mohammadhoseini, K. (2022). 'A look at the Treatise of Majāli al-Majāli and Some Philosophical Opinions of Mirzā Mohammad Akhbārī (1232 AH)'. *Ayeneye pazhoohesh*. 33 (196). 251-263. (in Persian)
- Mohammadhoseini, K. & Jafarian, R. (2023). 'Mirza Muhammad Akhbari and the Murder of Tsitsianov (A Research on the Relationship between Fath Ali Shah Qajar and Mirza Mohammad Akhbari)'. *Historical Sciences Studies*. 15(2). 85-104. doi: 10.22059/jhss.2023.364621.473655
- Moradi khalaj, M. M. & Pirouzan, H. (2014). Evolution of the Thoughts in Nematollahiyyeh Sect Versus the Juridical and Monarchy Streams in Reign of Fath Ali Shah Qajar. *Historical Sciences Studies*. 6(1). 143-162. doi: 10.22059/jhss.2015.52748
- Mudarrisi Tabataba'i, H. (1984). *An introduction to Shiit law: a bibliographical study*. Translated by Asef Fekrat. Mashhad: Islamic Research Foundation. (in Persian)
- Nasr, H. (1983). 'The relationship between Sufism and philosophy in Irānian culture'. *Irān nāmeḥ*. No 1. (in Persian)
- Newman, A. J. (1992). The Nature of the Akhbārī/Uṣūlī Dispute in Late Safawid Iran. Part 1: 'Abdallāh al-Samāhijī's "Munyat al-Mumārīsīn. Bulletin

of the School of Oriental and African Studies. University of London. 55(1). 22-51.

Qazwīnī, 'A. (2013). *Kitab al Naqḍ*. edited by Jalāl al-Din Muḥaddīth. Qom: Dār alḥaith & library and documents center of Islamic council. (in Persian)

Qomi, M. (n.d). *Tuḥfa al akhyār*. edited by Dāwud elhami. Qom: hadaf. (in Persian)

Rāzī, M. (2005). *Tabsirat al a'vam*. edited by abbas Iqbal, Qom: asātir

Rezaei, M. (2016). A Survey on the Diachronic Evolutions of the Definitions of Mysticism and Sufism According to Sufi Prose Texts until 13th Century AH. *Mystical Studies*. 12(1), 39-66. (in Persian)

Ṣadr al-Dīn al-Shīrāzī, M. (1962), *Kasr al-'asnam al-jahiliyya*, Tehran: Tehran university press.

Saboorian, M. (2019). *The Establishment of The Institution of shi'ite Marja' I taqlid*, Teran: Research institute of culture, art and communication. (in Persian)

Saduqī, M. (1992). *Late branching dat of Ne'matullahiyyah dynasty*, In Two treatises on the new history of Sufism, Tehran: pazhang.

Sefatgol, M. (2011). Religious institution and thought during the Safavid iran. Tehran: rasā. (in Persian)

Shams M. (2018). *Sufism its origin, history and related subjects*, edited by lajevardi, Fatemeh, Tehran: the centre for the great Islamic encyclopedia. (in Persian)

Shams, M. (2003). 'Taṣawuf dar Āīneye naqd-i Ṣūfī', *Nameh Farhangestan*, No 20. . (in Persian)

Sharif Qomi (2020). *Tohfatal oshshaq*, edited by Rasouli, Hossein, Tehran: University of Tehran press.

Shīrwanī, Z. (1961). *Rīād al Sīyāha*. edited by Aṣghar Ḥāmid Rabbānī, Tehran: Sa'di bookshop. (in Persian)

Shīrwanī, Z. (n.d). *Bustan al Sīyāha*. Tehran: sanāī. (in Persian)

Ṭabasi, M. (Manuscript). *Āīniyi Shāhī*, No 9050. library and documents center of Islamic council. (in Persian)

Ṭabasi, M. (Manuscript). *Tuḥfiyi muḥammadia*, No 741d, Library of the Faculty of Theology and Islamic Studies. (in Persian)

Vahid nāmeh (1960), a brief description of the status and works of the complete personality of Hazrat Vahid Al-Awliya, Tehran: khānqah-i ahmadī. (in Persian)

Zargarī nīzhād, Gh. (2020). *Thought and politics in Qājār Iran*, Tehran: Negārestān. (in Persian)

Zarrīnkūb, A. (1964). *Arzish-i mīrāth-i Ṣūfīya*, Tehran: Ārīā. (in Persian)

Zarrīnkūb, A. (2009). *Dunbali ye jūstujū dar taṣawuf Irān*. Tehran: Amīrkabīr. (in Persian)